

The background of the slide features a close-up of a globe showing the continents of Africa and Europe. In the foreground, a large, light-colored chess piece, possibly a king or queen, is partially visible on the left side. The overall lighting is soft, and the colors are muted, giving it a professional and academic feel.

ΚΕΔΙΣΑ **KEDISA**

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΑΝΑΛΥΣΕΩΝ
CENTER FOR INTERNATIONAL STRATEGIC ANALYSES

Η αγωγή του πολίτη, ως μέσο διασφάλισης της εθνικής ταυτότητας και της συνοχής του εθνικού κράτους στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

Ζαφείριος Καραβίας - Μιχαήλ Λαγούδης

Ερευνητική Εργασία Νο. 19

**Η αγωγή του πολίτη, ως μέσο διασφάλισης της εθνικής
ταυτότητας και της συνοχής του εθνικού κράτους στην
εποχή της παγκοσμιοποίησης**

Ζαφείριος Καραβίας

Απόφοιτος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σχέσεων του
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και κάτοχος μεταπτυχιακού στο
Ναυτιλιακό Management από το Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Μιχαήλ Λαγούδης

Απόφοιτος του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και κάτοχος
μεταπτυχιακού στις "Επιστήμες της Αγωγής" από το ίδιο Πανεπιστήμιο

Ερευνητική Εργασία No. 19

Διοικητικό Συμβούλιο

Ανδρέας Μπανούτσος, Ιδρυτής και Πρόεδρος
Δρ. Σπύρος Πλακούδας, Αντιπρόεδρος
Όμηρος Τσάπαλος, Γενικός Γραμματέας
Δρ. Πέτρος Βιολάκης, Διευθυντής Ερευνών
Βασίλειος Παπαγεωργίου, Οικονομικός Διαχειριστής
Ευάγγελος Κούλης, Μέλος Δ.Σ
Αναστασία Τσιμπίδη, Μέλος Δ.Σ

Σύνοψη

Το παρόν έργο, μέσω μιας σφαιρικής ερμηνείας του πολυδιάστατου φαινομένου της Παγκοσμιοποίησης και των αμφίσημων ή πρωτόγνωρων επιδράσεων αυτής στο εθνικό, κυρίως, σύγχρονο κράτος επιχειρεί να καταστήσει την παιδεία ως αδιαμφισβήτητο πολύτιμο εργαλείο αφενός για τη διαμόρφωση και έπειτα διατήρηση της ταυτότητας του έθνους, και αφετέρου για τη θεμελίωση ενός πλαισίου σεβασμού της διαφορετικότητας. Αρχικά, γίνεται μία εισαγωγή στο αντικείμενο της αγωγής του πολίτη. Έπειτα, ακολουθεί μία εξέταση των στοιχείων που συνθέτουν έναν πολίτη δημοκρατικού κράτους και της αγωγής η οποία στοχεύει στη διαμόρφωσή του. Τέλος, εξετάζονται τα στοιχεία τα οποία, σύμφωνα με τους ακαδημαϊκούς, εφοδιάζουν τον μαθητή ώστε να γίνει ταυτόχρονα πολίτης του κράτους και του κόσμου.

Λέξεις – κλειδιά: παγκοσμιοποίηση, αγωγή του πολίτη, κράτος, διεθνείς σχέσεις, κοινωνία

Πρόλογος

Πολύ συχνά στις μέρες μας, στους κόλπους της ακαδημαϊκής κοινότητας, ακόμη και σε καθημερινές συζητήσεις σε κάθε επαγγελματικό και κοινωνικό πεδίο σε ολόκληρο τον κόσμο, υπάρχει διάχυτος προβληματισμός, για τις ραγδαίες μεταβολές που η παγκοσμιοποίηση επιφέρει και την όλο και πιο έντονη αλληλεπίδραση που δημιουργεί μεταξύ των μελών της διεθνούς κοινότητας αλλά και της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας. Έτσι γεννάται σε όλους μας το εύλογο ερώτημα, αν υπάρχει ασφαλής οδός πόρευσης των εθνών εν μέσω της παγκοσμιοποίησης και των ισχυρών εξωτερικών πιέσεων. Το παρόν έργο μέσω μιας σφαιρικής ερμηνείας του πολυδιάστατου φαινομένου της Παγκοσμιοποίησης και των αμφίσημων ή πρωτόγνωρων επιδράσεων αυτής στο εθνικό, κυρίως, σύγχρονο κράτος επιχειρεί να καταστήσει την παιδεία ως αδιαμφισβήτητο πολύτιμο εργαλείο αφενός για την διαμόρφωση και έπειτα διατήρηση της ταυτότητας του έθνους, και αφετέρου για τη θεμελίωση ενός πλαισίου σεβασμού της διαφορετικότητας. Πιο απλά επιχειρεί να αναδείξει την σημασία της εκπαίδευσης ως ασφαλούς αγκυροβολίου εν μέσω της καταιγίδας προκλήσεων που επιφέρει η εξελεγκτική διαδικασία του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Πολλές φορές στο παρελθόν δημιουργήθηκαν φαινόμενα με στοιχεία παγκοσμίου χαρακτήρα που οδήγησαν στην αλληλεπίδραση μεταξύ των λαών και την ανταλλαγή προϊόντων οικονομίας, πολιτικής και του πολιτισμού. Αυτοκρατορίες με εξουσία πάνω σε διαφορετικά έθνη, κρατικά μορφώματα περιφερειακής διάστασης ή πολιτισμικά μπλοκ που ενστερνίζονταν κοινές αξίες, αντιλήψεις, σκοπούς. Το σημαντικότερο όμως παράδειγμα τέτοιας διεθνούς διασύνδεσης με την έννοια την οποία την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, έλαβε χώρα στα τελευταία έτη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, υπό την επιρροή και επιτήρηση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας η οποία τότε μέσω του εμπορίου και της οικονομικής της ισχύος κινούσε τα διεθνή πράγματα προς αυτή την κατεύθυνση. Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης επανεμφανίζεται πολύμορφο και πρωτόγνωρα εντονότερο. Υπονομεύοντας έτσι πρωτίστως τον οικονομικό ρόλο του κράτους και σταδιακά τον πολιτικό και πολιτισμικό, φέρνοντας μεγάλες αλλαγές στο διεθνές σκηνικό και τον καθημερινό βίο των πολιτών. Έτσι είναι δύσκολο να δοθεί ένας σαφής και κοινώς αποδεκτός ορισμός για την παγκοσμιοποίηση. Είναι λοιπόν σημαντικό να αντιληφθεί κανείς πως είναι πολυδιάστατο φαινόμενο και να ξεχωρίσει τρεις κύριες διαστάσεις αυτού του φαινομένου οι οποίες

επιδέχονται πλήθος υποδιαίρεσεων ανάλογα το πεδίο και την οπτική¹. Συνεπώς οι τρεις αυτές κύριες διακρίσεις είναι η οικονομική παγκοσμιοποίηση (που χαρακτηρίζεται από αλληλεξάρτηση των οικονομιών), η πολιτική (που χαρακτηρίζεται από την περιορισμένη δυνατότητα των εθνικών κρατών να επέμβουν αποτελεσματικά στις συντελούμενες και ραγδαίες αλλαγές, στον περιορισμό της εξουσίας και της ανεξαρτησίας του κάθε κράτους, τις τάσεις για υπερεθνική, περιφερειακή, πλανητική διακυβέρνηση ή συνεργασία – συνεννόηση μέσω διεθνών οργανισμών ή ενώσεων) και η πολιτισμική παγκοσμιοποίηση, (που ενθαρρύνεται με την παγκόσμια προβολή των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, το διαδίκτυο που επιτρέπει την ταχεία διάδοση πληροφοριών, την επικοινωνία και την ανταλλαγή απόψεων και πολιτισμικών στοιχείων, την προαγωγή καθολικών αξιών και που εμφανίζεται ακόμη ως τάση σύγκλισης των πολιτισμών διαφόρων λαών σε όλον τον πλανήτη μέσω της αφομοίωσης πολλών στοιχείων που εξάγονται από ισχυρές χώρες της εποχής)². Η επίδραση των κυριότερων πτυχών του φαινομένου, κυρίως στις νεότερες γενναίες, είναι η διαμόρφωση και ο ενστερνισμός μιας παγκόσμιας δυτικότροπης κουλτούρας που υποβαθμίζει τις ιδιαιτερότητες του κάθε εθνικού πολιτισμού και που υποβοηθά την αποδυνάμωση του εθνικού κράτους³. Άλλωστε το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης έχει ως υπόβαθρο την ιδέα ενός πλανήτη χωρίς σύνορα και διακρίσεις. Η παγκοσμιοποίηση έχει ξεκάθαρο νεοφιλελεύθερο ιδεολογικό χαρακτήρα. Η κοινωνία και η οικονομία, που η παγκοσμιοποίηση προωθεί, χαρακτηρίζονται από τις αρχές και τις πρακτικές του νεοφιλελευθερισμού και του καπιταλισμού. Οι θιασώτες της άποψης του «παγκόσμιου χωριού», οι λεγόμενοι «γκλομπαλιστές», ενστερνίζονται την άποψη ότι το καπιταλιστικό σύστημα αποτελεί την αποδεδειγμένη οδό προς την γενική ευημερία και τη δημιουργία νέων ευκαιριών⁴. Η κατάσταση αυτή τείνει να περιορίσει βαθμιαία και να εξαλείψει εν τέλει τις διαφορές που χωρίζουν τον παγκόσμιο πληθυσμό. Πράγματι σήμερα, οι διαφορές μεταξύ εθνών και κοινωνικών τάξεων που παλαιότερα ήταν εμφανέστερες και καθόριζαν πτυχές του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού βίου πλέον γίνονται λιγότερο σημαντικές. Η διαδικασία ομογενοποίησης, ξεκινά από τις οικονομικές ελίτ κάθε περιοχής (π.χ. σε εθνικό επίπεδο) με τη διαμόρφωση τάσεων και με τελικούς αποδεκτές τους λαούς- καταναλωτές που υιοθετούν πρότυπα. Σταδιακά κάθε έκφανση ποικιλομορφίας και διαφορετικότητας αμβλύνεται.⁵ Επιπλέον, η παγκοσμιοποίηση έχει ως ακρογωνιαίο λίθο της την πολύ-πολιτισμικότητα, επιδιώκοντας ουσιαστικά τη διαμόρφωση ενός «έθνους χωρίς εθνικισμό και αντίστοιχα μίας κοινότητας χωρίς εθνικότητα (Stephen Castles et al.)». Επιπροσθέτως βασική προϋπόθεση για την υλοποίηση της επιδίωξης αυτής είναι η δημιουργία ενός είδους εθνικής συνοχής, στο

¹ Βασίλειος Πεσμαζόγλου, «Παγκοσμιοποίηση και κρατικές πολιτικές των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών τον 21ο αιώνα», Κεφ 10^ο, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015 (Διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο: repository.kallipos.gr)

² Αμαλία Α. Υφαντή, Παγκοσμιοποίηση και Εκπαίδευση, Διερεύνηση μιας Συνύπαρξης, 20^ο διεθνές συνέδριο – «Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα, θέματα συγκριτικής παιδαγωγικής», Πάτρα, 2002, πρακτικά συνεδρίου (διαθέσιμο επίσης στο διαδίκτυο σε: http://www.pee.gr/wp-content/uploads/praktika_synedrion_files/pr_syn/s_nay/c/1/yfanti.htm, όπως ανεγνώσθη στις 31/8/2018 την ώρα 6:13 μμ)

³ Βασίλειος Πεσμαζόγλου, «Παγκοσμιοποίηση και κρατικές πολιτικές των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών τον 21ο αιώνα», Κεφ 10^ο, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015 (Διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο: repository.kallipos.gr)

⁴ Νικόλαος Α. Λιάμπας, «Παγκοσμιοποίηση και Έθνος – Κράτος Ανάλυση της παγκοσμιοποίησης αν αποτελεί συστημικό φαινόμενο και κατά πόσο ωφελεί το έθνος – κράτος», Κεφ. 11, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2014, σελ 83

⁵ Νικόλαος Α. Λιάμπας, «Παγκοσμιοποίηση και Έθνος – Κράτος Ανάλυση της παγκοσμιοποίησης αν αποτελεί συστημικό φαινόμενο και κατά πόσο ωφελεί το έθνος – κράτος», Κεφ. 11, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2014, σελ 80

πλαίσιο μιας πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής κοινωνίας. «Ο Waterman (2001), περιγράφει επιτυχημένα αυτό που πραγματικά υφίσταται. Οι σύγχρονοι πολίτες ενσωματώνονται σε μια ευρύτερη πολιτισμική κοινότητα από αυτήν του έθνους, όμως παράλληλα αποξενώνονται από την έννοια της κοινότητας και αποποιούνται την κοινωνική συνείδηση.» Ενώ όπως εύστοχα παρατηρεί και ο Giddens, «(οι πολίτες) σε καθημερινή βάση έρχονται αντιμέτωποι με την καθημερινότητα και τις κάθε είδους συνέπειες της παγκοσμιοποίησης, όπως προσθέτει μάλιστα και ο Appadurai χωρίς να επιδιώκουν τη διατήρηση της μοναδικότητας και διαφορετικότητας». «Έτσι εντάσσονται και ζουν μέσα σε ένα αλλοτριωμένο πλήθος». Το ίδιο το άτομο απειλείται πλέον από το ισχυρό ρεύμα ομογενοποίησης και τις κατευθύνσεις που χαράζει⁶. Τα ορατά αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης προκάλεσαν την αντίδραση πολλών ομάδων ανά τον πλανήτη με αντικαπιταλιστικές τάσεις, τη θρησκευτική ριζοσπαστικοποίηση, την πολιτική και πολιτισμική αντίδραση υπό τον φόβο της ομογενοποίησης και της αλλοίωσης της παραδοσιακής εθνικής ταυτότητας. Πολλοί πολέμιοι της παγκοσμιοποίησης επίσης συνδέουν τον φιλελευθερισμό που επικρατεί στις περισσότερες εκφάνσεις της, με μορφές κοινωνικής ανισότητας και φτώχειας. Σύμφωνα με αυτούς, η παγκοσμιοποίηση έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομία, παραγκώνισε έτσι σε πολλές περιπτώσεις την ανθρωπινή υπόσταση και τα δικαιώματά της. Παρά τη γενικότερη υποβάθμιση των παραδοσιακών στοιχείων, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η παγκοσμιοποίηση σε κάποιες περιπτώσεις ανέδειξε στοιχεία παραδοσιακών πολιτισμών που προσέλκυαν το ενδιαφέρον του καταναλωτικού κοινού⁷.

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

Με δεδομένη την κατάσταση αυτή να επικρατεί στα διεθνή δρώμενα, θα ήταν αναγκαίο στο σημείο αυτό να γίνει αναφορά στον τρόπο με τον οποίο εν συνεχεία θα εξετάσουμε την επίδραση της παγκοσμιοποίησης στο σύγχρονο εθνικό κράτος, που δεν είναι άλλος από την «θεωρία του πολιτικού Ρεαλισμού». Ο πολιτικός ρεαλισμός, είναι η θεωρία των διεθνών σχέσεων εκείνη η οποία τοποθετεί τα κράτη στο επίκεντρο της ανάλυσης. Τα οποία κράτη νοούνται ως ορθολογικοί δρώντες που επιδιώκουν τη διαφύλαξη και μεγιστοποίηση του εθνικού συμφέροντος. Το διεθνές σύστημα χαρακτηρίζεται από αναρχία λόγω της απουσίας μιας υπέρτατης αστυνομικής αρχής που θα εφάρμοζε νόμους και θα τιμωρούσε τους παραβάτες συγκεκριμένων κανόνων. Έτσι η σύγκρουση μεταξύ των κυρίαρχων κρατών δεν δύναται να αποφευχθεί ολοκληρωτικά, οπότε αυτά πρέπει πάντοτε να προετοιμάζονται για πόλεμο. Επιπροσθέτως, προκειμένου κάποιο κράτος να αποτρέψει την σύγκρουση θα πρέπει να είναι αρκετά ισχυρό ώστε να αποθαρρύνει τους αντιπάλους να ασχοληθούν μαζί του⁸. Οι βασικές αρχές του ρεαλισμού ανάγονται στην αντίληψη του Θουκυδίδη, η οποία γίνεται και πιο εύκολα κατανοητή μέσα από την ρήση του μεγάλου ιστοριογράφου: «ο ισχυρός επιβάλλει ό,τι του επιτρέπει η δύναμή του και ο αδύναμος υποχωρεί όσο του το επιβάλλει η αδυναμία του».

⁶ Στεργίου Βικτώρια, «ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ. ΠΩΣ Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΕΠΗΡΕΑΖΕΙ ΚΑΙ ΕΠΗΡΕΑΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ», κεφ. 10^ο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,

Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, 2017, σελ 41-42

⁷ Στεργίου Βικτώρια, «Μορφές και αίτια παγκοσμιοποίησης. Πως η παγκοσμιοποίηση επηρεάζει και επηρεάζεται από την εθνική κουλτούρα». κεφ. 10^ο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, 2017, σελ 25-27,44

⁸ Jill Steans & Lloyd Pettiford (with THOMAS DIEZ), «Εισαγωγή στη θεωρία των διεθνών σχέσεων», κεφ.2, Εκδόσεις Τουρίκη, Αθήνα, 2001-2005, σελ 83-116

Συνεπώς οι διεθνείς σχέσεις είναι από τη φύση τους συγκρουσιακές και επακολούθως το εθνικό συμφέρον ενός κράτους μπορεί να είναι επιζήμιο για ένα άλλο⁹.

Ορισμός κράτους

Πρώτου γίνει αναφορά στην επίδραση της παγκοσμιοποίησης σε ένα κράτος, θα ήταν χρήσιμο να δοθεί ένας ορισμός σχετικά με το τι είναι κράτος. Το κράτος πρόκειται για μια οργανωμένη πολιτική και νομική οντότητα που κατέχει το μονοπώλιο της νόμιμης εξουσίας και της άσκησης βίας σε μια καθορισμένη γεωγραφική περιοχή (την επικράτεια) που οριοθετείται από τα σύνορα. Τα κράτη μπορεί να αντιστοιχούν σε εθνικά, υποεθνικά ή πολυεθνικά κράτη ανάλογα με τον λαό ή λαούς τους οποίους κυβερνούν. Ένας κρατικός μηχανισμός συνήθως περιλαμβάνει ένα σύνολο οργανισμών και θεσμών οι οποίοι έχουν τη δικαιοδοσία να επιβάλλουν τους απαραίτητους εκείνους κανόνες, για την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της ειρηνικής συνύπαρξης, την ασφάλεια του πληθυσμού και την αποτροπή εξωτερικών κινδύνων. Το κράτος έχει συνεπώς κυβερνητικούς μηχανισμούς, νόμους και αναγνωρισμένη κυριαρχία¹⁰.

Το κράτος στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

«Η παγκοσμιοποίηση έχει ως βασικό στόχο τη διατήρηση και την ενίσχυση της ανταγωνιστικής θέσης των διάφορων χωρών στην παγκόσμια οικονομική σκηνή.» «Ο Γκράμσι θεωρεί ότι η παγκοσμιοποίηση έχει δύο λειτουργίες: αφενός μετασχηματίζει το κράτος, ενισχύοντας κάποιες πλευρές του, ενώ παράλληλα αποδυναμώνει κάποιες άλλες και αφετέρου το ίδιο το κράτος γίνεται παράγοντας διεύρυνσης, εμβάθυνσης και επιτάχυνσης της παγκοσμιοποίησης. Άρα, η σχέση παγκοσμιοποίησης και έθνους-κράτους δεν είναι «μηδενικού αθροίσματος». Από την άλλη πλευρά, οι υποστηρικτές της θεωρίας του αποδυναμωμένου κράτους θεωρούν ότι «η παγκοσμιοποίηση έχει αποδυναμώσει το έθνος-κράτος, το οποίο έχει παραδώσει σ' αυτήν μέρος των εξουσιών του ελπίζοντας να αποκομίσει όσο το δυνατόν περισσότερα οφέλη. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι Brayan και Farell «το έθνος-κράτος έχει εξαρωθεί, διότι οι επενδυτές σ' ολόκληρο τον κόσμο είναι αυτοί που πλέον καθορίζουν τα επιτόκια, τις συναλλαγματικές ισοτιμίες και την κατανομή του κεφαλαίου καθοδηγούμενοι από τα προσωπικά τους συμφέροντα χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τις προτεραιότητες των εθνικών κρατών.» Έχοντας υπ' όψιν τις απόψεις αυτές, οι Carnoy και Castells αναφέρθηκαν πιο εύστοχα στη σύγχρονη μετεξέλιξη του εθνικού κράτους, του οποίου η διακυβέρνηση διεξάγεται πλέον μέσω της συνεργασίας πολυαριθμών μεμονωμένων θεσμών που προσλαμβάνουν μορφή εκτενούς δικτύου με πολλαπλά επίπεδα όπως εθνικές κυβερνήσεις, υπερεθνικά σώματα, διεθνείς περιφερειακούς - τοπικούς θεσμούς καθώς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς. Έτσι η λήψη αποφάσεων εντός των ορίων ενός κράτους είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης πολλών παραγόντων, ανύπαρκτων στο παρελθόν. Το κράτος φαίνεται έτσι να αποεθνικοποιείται, διότι αφενός εκχωρεί παραδοσιακές εξουσίες σε υπερεθνικά μορφώματα και αφετέρου μέσω της συμμετοχής του σ' αυτά αλληλεπιδρά συνεχώς με άλλα κράτη. Έτσι το κράτος δεν είναι σε θέση να εφαρμόσει αποτελεσματικά τη δική του πολιτική εντός των ορίων του αλλά είναι αναγκαίο να συμμορφώνεται με τις παγκόσμιες εξελίξεις.

⁹ Θουκυδίδης, Ιστορία, Μετάφραση Ελ. Βενιζέλου, BIBΛION Ε' (Έτος 16ον: 416-415), κεφ. 7º , «Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν κατά της Μήλου, την οποίαν και καταλαμβάνουν», σελ 271.

¹⁰ Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος, «Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο», Κεφ. 2 , Εκδόσεις Σακκουλα, Αθήνα, 2006 , σελ 11- 26

Επιπλέον και σε εθνικό επίπεδο το κράτος δυσκολεύεται πλέον να διαμορφώσει μια στέρεα εθνική/πολιτισμική ταυτότητα καθολικά αποδεκτή από τους πολίτες του, καθώς οι τελευταίοι αναδιαμορφώνουν και επαναπροσδιορίζουν την κοινωνική τους ταυτότητα ανεξάρτητα από τον χώρο διαβίωσής τους εξαιτίας της μεγάλης αλληλεπίδρασης με ξένα στοιχεία και αξίες¹¹.

Η διεθνοποίηση της οικονομίας επίσης υποβόηθησε την ανάπτυξη της μακροχρόνιας ανεργίας και τα κοινωνικά προβλήματα. Δημιουργώντας έτσι μια αίσθηση αποδιοργάνωσης σε κάποιους τομείς που άλλοτε ρύθμιζε αποτελεσματικά το εθνικό κράτος. Το όλο και αυξανόμενο έλλειμμα δημοκρατίας, επίσης, λόγω της οικονομικής κυριαρχίας μεγάλων πολυεθνικών εταιριών που μέσω εκπρόσωπων τους επηρεάζουν προς όφελος τους τις οικονομικές εξελίξεις σε εκτεταμένες γεωγραφικές περιοχές (χώρες- ηπείρους) χωρίς να είναι εκλεγμένοι από τον κάθε λαό είναι ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα της εποχής. Στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, οι διεθνείς χρηματοοικονομικές ροές και η έντονη δράση των διεθνών οργανισμών, πρωτίστως αυτών με οικονομικό χαρακτήρα, πράγματι, σε συνδυασμό με προαναφερθέντες παράγοντες, αφήνουν στα σύγχρονα κράτη περιορισμένο εύρος κινήσεων. Το εθνικό κράτος παρόλα αυτά παραμένει σε μεγάλο βαθμό κυρίαρχο. Αυτό γίνεται αντιληπτό και από τον ρόλο του κράτους στην σύγχρονη φιλελεύθερη οικονομία, το οποίο θέτει κανόνες που διαμορφώνουν το πεδίο όπου διεξάγεται η ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα και διασφαλίζουν την ομαλή λειτουργία της αγοράς. Επιπλέον, το κράτος είναι εκείνο το οποίο επικυρώνει και συμμετέχει σε διεθνείς συνθήκες και υπερεθνικά μορφώματα ή οργανισμούς διαμορφώνοντας αποφασιστικά τις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές εξελίξεις. Σημαντικότερη παράμετρος είναι, επίσης, ότι τα ισχυρότερα οικονομικά κράτη διαμορφώνουν τάσεις στην παγκόσμια οικονομία και πραγματικότητα τιθασεύοντας έτσι δυναμικές του πολυδιάστατου φαινομένου της παγκοσμιοποίησης. Έτσι, είναι σημαντικό ένα κράτος να είναι ισχυρό και ευέλικτο έναντι του διεθνούς χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και των ροών του προκειμένου να επιτύχει μια αποτελεσματική εποπτεία και να επωφεληθεί από τυχόν χρηματικές και τεχνολογικές εισροές¹². Ουσιαστικά τα κράτη με τη συμμετοχή τους στην διαδικασία αλληλεπίδρασης συνέβαλλαν στην ενίσχυση της παγκοσμιοποίησης, τα ίδια όμως μεταβάλλοντας την συμπεριφορά τους συνολικά θα μπορούν να αναστρέψουν πτυχές του φαινομένου και να αντισταθμίσουν αρνητικές επιδράσεις στο εσωτερικό τους, αναδιαμορφώνοντας για μια ακόμη φορά το διεθνές περιβάλλον.

Η εκπαίδευση ως μέσο δημιουργίας πολιτών

Ποια είναι η θέση της παιδείας μέσα σε ένα παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο; Ποια είναι εκείνα τα στοιχεία που πρέπει να μεταδώσει στους νέους, ώστε να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στο κοινωνικό στερέωμα πριν και αφότου αποφοιτήσουν; Πώς θα γίνουν, δηλαδή, πολίτες σε τοπικό και όχι μόνο επίπεδο;

Η ιδέα της ταυτότητας του πολίτη παίρνει διαφορετικά νοήματα για όσους ασχολούνται με το πεδίο αυτό. Παρά τις όποιες διαφορές, όμως, όλοι συμφωνούν πως αυτή εξαρτάται από το εκάστοτε κυρίαρχο δημοκρατικό σύστημα, με βασικά χαρακτηριστικά της την αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών και της συμμετοχής τους στη δημόσια σφαίρα¹³.

¹¹ Μιχάλης Σωλάκης, Η Ευρώπη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών., Κεφ. 5.3 , Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, ΜΠΣ «ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ», Θεσσαλονίκη, 2015, σελ. 52-54

¹² Νικόλαος Α. Λιάμπας, Παγκοσμιοποίηση και Έθνος – Κράτος Ανάλυση της παγκοσμιοποίησης αν αποτελεί συστημικό φαινόμενο και κατά πόσο ωφελεί το έθνος – κράτος, Κεφ. 10, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2014, σελ 50 - 71

¹³ Myriam N. Torres, «Challenges in engaging communities in bottom-up literacies for democratic citizenship», Education, Citizenship and Social Justice, Τόμος 5(3), 2010, 191–205.

Αυτή η ταυτότητα από τη μία μπορεί να είναι ευαίσθητη στις ιστορικές αλλαγές, από την άλλη, όμως, μπορεί να προκαλέσει κινητοποιήσεις για συγκεκριμένα δικαιώματα και διεκδικήσεις. Με το πέρασμα του χρόνου έχει αλλάξει το κέντρο βάρους, το οποίο εστιάζονταν στην προστασία από τη φτώχεια και πλέον περιλαμβάνει πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, ζητήματα ταυτότητας και προστασία από κινδύνους περιβαλλοντικούς και ασφάλειας.¹⁴

Η διαμόρφωση των πολιτών πραγματοποιείται, μέσω των δημόσιων σχολείων, από το κράτος προς όφελος του κράτους. Σε όλο τον ρου της ιστορίας προωθούνται ιδέες όπως ο πατριωτισμός και ο φόβος του θεού με τελικό στόχο τη διατήρηση της πολιτικής τάξης. Στις φιλελεύθερες κοινωνίες βέβαια αυτή η τάση βρίσκεται υπό αμφισβήτηση καθώς η ταυτότητα του πολίτη είναι μία από τις πολλές ταυτότητες, ούσα σε κλίμα σεβασμού στη διαφορετικότητα και την ατομικότητα.

Η εμπλοκή των μελών μίας κοινωνίας σε κοινές δράσεις αποτελεί σημαντικό παράγοντα διατήρησης της δημοκρατίας. Μέσω της μάθησης υπηρεσιών (service learning) και της ενεργής ιδιότητας του πολίτη (active citizenship) δημιουργούνται ενεργοί και ενημερωμένοι πολίτες. Πρόκειται για ενέργειες που δίνουν έμφαση στην εμπειρία, καθώς, σύμφωνα με αυτές, η καλύτερη μάθηση γίνεται μέσω άμεσης εμπειρίας και όχι με την προετοιμασία για τον ρόλο του πολίτη¹⁵.

Μέσα στα γραπτά του John Dewey εντοπίζονται πέντε περιοχές, οι οποίες αποτελούν μία παιδαγωγική που στοχεύει στην ανάπτυξη δημοκρατικών αρχών και κριτικής ιδιότητας του πολίτη. Αυτές οι περιοχές είναι οι ακόλουθες: η σύνδεση της εκπαίδευσης με την εμπειρία, η δημοκρατική κοινωνία, η κοινωνική εξυπηρέτηση, εκπαίδευση για κοινωνική αναμόρφωση. Για τον Dewey το άτομο έχοντας συνδεθεί σε μία κοινωνία κοινών χαρακτηριστικών μεταβαίνει από το «εγώ» στο «εμείς», αναπτύσσοντας στο μέγιστο βαθμό την αίσθηση του εαυτού¹⁶.

Με τις κοινωνίες να εμπεριέχουν εντός τους ποικίλες ταυτότητες, η ταυτότητα του πολίτη έχει αλλάξει και ιδέες όπως αυτή του πατριωτισμού συνδέεται περισσότερο με ενεργή συμμετοχή στο κοινωνικό πλαίσιο. Ακόμη, μέσω της ενίσχυσης του αισθήματος του πολιτικού καθήκοντος, το αίσθημα του πατριωτισμού δυναμώνει. Ακολουθώντας, η ιδέα του «ανήκειν» συνδέεται με μία αίσθηση υπερηφάνειας που έχει ως κέντρο τον εθελοντισμό και τη φροντίδα προς τον συνάνθρωπο. Η σύγχρονη ιδέα της αγωγής του πολίτη σχετίζεται με κοινές προσπάθειες και την επιθυμία για δουλειά ώστε να χτιστεί ένα κοινό μέλλον. Ένα τέτοιο είδος αγωγής μπορεί να αναπτύξει ικανότητες χρήσιμες τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, αλλά και ενημέρωση για το κοινωνικό γίγνεσθαι¹⁷.

Κατά το Crick Report¹⁸ η αγωγή του πολίτη αποτελείται από τρία συστατικά: ένα ηθικό, ένα πολιτικού γραμματισμού και ένα κοινωνικής συμμετοχής, με την ενεργό συμμετοχή να διαδραματίζει ένα ρόλο συνδετικού κρίκου ανάμεσα στα τρία. Μαζί με τις ικανότητες της ενσυναίσθησης, της έκφρασης εύρους απόψεων, δεξιοτήτων διαπραγμάτευσης και παίρνοντας μέρος στις δραστηριότητες της κοινωνίας, έχει ως τελικό στόχο την κοινωνική

¹⁴ Tanya Basok et al, «Citizenship, Human Rights, and Social Justice», *Citizenship Studies*, Τόμος 10 (3), 2006, σ. 267-273.

¹⁵ Lee Jerome, «Service learning and active citizenship education in England», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7(1), 2011, σ. 59 -70.

¹⁶ John Saltmarsh, «Education for Critical Citizenship: John Dewey's Contribution to the Pedagogy of Community Service Learning», *Michigan Journal of Community Service Learning*, 1996, σ. 13 - 21.

¹⁷ Jonathan Birdwell et al, «Active citizenship, education and service learning», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4(2), 2009, σ. 149 -160.

¹⁸ Το 1998, πραγματοποιήθηκε μια ανασκόπηση πολιτικής για την εκπαίδευση του πολίτη από τη Συμβουλευτική Ομάδα για την εκπαίδευση, για την ιθαγένεια και τη διδασκαλία της δημοκρατίας στο σχολείο, υπό την προεδρία του Sir Bernard Crick. Η ομάδα αυτή συστάθηκε το 1997 από τον David Blunkett, τότε γραμματέα του κράτους για την εκπαίδευση. Σύμφωνα με τη βασική πρόταση της συμβουλευτικής ομάδας (γνωστής ως «έκθεση Crick») η εκπαίδευση για την ιθαγένεια θα έπρεπε να αποτελεί νόμιμο «δικαίωμα» και, επίσης, ένα ξεχωριστό αντικείμενο και όχι ένα διαθεματικό θέμα (QCA, 1998). Η έκθεση Crick έγινε ευρέως δεκτή από την βρετανική κυβέρνηση και η "ιθαγένεια" έχει γίνει ένα νέο αντικείμενο στα βρετανικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και μέρος του μη νομοθετικού πλαισίου της Ατομικής, Κοινωνικής και Αγωγής Υγείας (PSHE) στα δημοτικά σχολεία από τον Σεπτέμβριο του 2002. (βλ. παρακάτω Dina Kiwan)

αλλαγή¹⁹. Επιπλέον, η ενεργή συμμετοχή των πολιτών αποτελεί βασικό στόχο, ενώ πρέπει να δίνει φωνή σε κάθε μαθητή, συντάσσοντας εντός τάξης μία κοινότητα με δράση η οποία ξεφεύγει από τα όρια του σχολικού περιβάλλοντος.

Βασικός σκοπός της αγωγής του πολίτη αποτελεί η προώθηση του κοινωνικού κεφαλαίου και της ειρήνης μέσω τις εκμάθησης δημοκρατικών αξιών και ικανοτήτων. Τα σχολεία μπορούν να λειτουργήσουν ως μέσο διάδοσης τέτοιων ιδεών πέρα από το σχολικό περιβάλλον, ώστε να αναπτυχθεί η συνεργασία του σχολείου με την ευρύτερη κοινωνία και, τελικά να δημιουργήσει ενεργούς πολίτες²⁰. Ένας από τους ρόλους της, ακόμη, στην ανώτατη εκπαίδευση είναι η ενθάρρυνση των μαθητών να παίζουν τον ρόλο των ενηλίκων και να παίρνουν ευθύνες σχετικές με την ενημέρωση για την κοινωνική δικαιοσύνη, την κοινότητα και τον πολιτικό ακτιβισμό.

Παρά τις διαφορές που αποτυπώνονται ανάμεσα στα κράτη για τα χαρακτηριστικά της αγωγής του πολίτη, κοινός παρονομαστής αποτελεί το ανανεωμένο ενδιαφέρον για το αντικείμενο. Παράγοντες ανανέωσης του ενδιαφέροντος αποτελούν η ανγνώριση της παγκόσμια αδικίας και της ανισότητας, η παγκοσμιοποίηση και η μετανάστευση, η ανησυχία για την πολιτισμική και πολιτική εμπλοκή, το τέλος του ψυχρού πολέμου και η ανησυχία για την ωρίμανση αντιδημοκρατικών και ρατσιστικών κινημάτων. Τόσο στα αναπτυσσόμενα όσο και στα αναπτυσσόμενα δημοκρατικά κράτη, η δημοκρατία αναγνωρίζεται ως εύθραυστη και εξαρτάται από την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, που πηγάζει πέρα από την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, δηλαδή την ανάπτυξη και τη συμμετοχή εντός συνεκτικών κοινωνιών²¹.

Αγωγή για τους πολίτες του κόσμου

Η παγκοσμιοποίηση και η διεθνοποίηση προετοιμάζουν το έδαφος για έναν κόσμο περισσότερο ανεξάρτητο και κινούμενο από πριν, καθώς οι μεγάλες μάζες μεταναστών και η αυξανόμενη πολιτισμική διαφοροποίηση οδηγούν στον επαναπροσδιορισμό των στοιχείων που ενώνουν τα μέλη μίας κοινωνίας²². Με την είσοδο διακρατικών δομών και θεσμών κυβέρνησης, αλλάζει η ισορροπία και η δύναμη φεύγει από το εθνικό κράτος, επομένως μία πολιτισμένη κοινωνία πρέπει να δρα με περισσότερο «παγκόσμιο» τρόπο, ενθαρρύνοντας τους πολίτες ώστε να δρουν ως πολίτες του κόσμου. Άλλοι συνεχίζουν να τονίζουν την αξία του εθνικού επιπέδου και τον στρατηγικό ρόλο για την κατανόηση των διαδράσεων μεταξύ του τοπικού, του εθνικού, του περιφερειακού, και του παγκόσμιου. Για τον Robert Putnam μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις, αλλά, ταυτόχρονα, και μία από τις μεγαλύτερες ευκαιρίες των σύγχρονων κοινωνιών, είναι η αύξηση της εθνικής και κοινωνικής ετερογένειας, ενώ προβλέπει ότι οι μελλοντικές κοινωνίες θα είναι πιο ποικίλες από τις σύγχρονες²³.

Η UNESCO αντιλαμβάνεται την παγκοσμιοποίηση ως ένα κράμα οικονομικών, κοινωνικών, τεχνολογικών και πολιτισμικών δομών, ως τη βάση, δηλαδή, της διεθνούς πολιτικής οικονομίας. Αντίθετα με την UNESCO, που βλέπει την παγκοσμιοποίηση με θετικούς όρους, άλλοι την κατηγορούν πως ευθύνεται για μείωση της εθνικής κυριαρχίας, για

¹⁹ Dina Kiwan, «Uneasy relationships? conceptions of 'citizenship', 'democracy' and 'diversity' in the English citizenship education policymaking process», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 2 (3), 2007, σ. 223 –235.

²⁰ Alan McMurray & Ulrike Niens, «Building bridging social capital in a divided society: The role of participatory citizenship education», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7 (2), 2012, σ. 207 – 221.

²¹ Alexy Buck & Brigitte Geisel, «The education ideal of the democratic citizen in Germany Challenges and changing trends», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (3), 2009, σ. 225 –243.

²² Mikael Sundström & Christian Fernández, «Citizenship education and diversity in liberal societies: Theory and policy in a comparative perspective», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 8 (2), 2013, σ. 103 –117.

²³ Marjorie Mayo et al, «Exploring connections between the local and the global», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (2), 2009, σ. 161 –175.

μόλυνση καθαρών πολιτισμών, για την εμφάνιση ανήθικων μέσων ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, για τα συμφέροντα πολυεθνικών εταιριών κ.α.²⁴

Οι δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης έχουν αποσταθεροποιήσει τη σύνδεση μεταξύ της ιδιότητας του πολίτη και των εθνών – κρατών. Κάνουν την εμφάνισή τους νέα πεδία πολιτικής δράσης και νέων διεκδικήσεων συλλογικών δικαιωμάτων χωρίς σύνορα. Σε πολλές χώρες, λόγω της αυξανόμενης μετανάστευσης, η παροχή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του πολίτη για μετανάστες ή πρόσφυγες είναι υπό αμφισβήτηση. Για τους (νέο)φιλελεύθερους τα πολιτικά δικαιώματα και ό,τι αυτά συμπεριλαμβάνουν, αποτελούν επέκταση των κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων, τα οποία στερούνται πολλές μειονότητες.

Μέσω των νέων παγκόσμιων δικτύων δημιουργούνται νέες μορφές εμπλοκής με τα κοινά, και επιβάλλεται η εισαγωγή δράσης μέσω σύνδεσης με το κοινωνικό κεφάλαιο²⁵. Ένας πολίτης του κόσμου σέβεται τον συνάνθρωπο, παρά τις όποιες διαφορές, εκτιμά τη διαφορετικότητα, δεν βλέπει ένα έθνος ή μία κοινότητα ανώτερη από τις άλλες, σέβεται τα δικαιώματα όλων των ζωντανών πλασμάτων, ζει ένα τρόπο ζωής που δεν επιβαρύνει το περιβάλλον, λύνει τις διαμάχες χωρίς βία, προσπαθεί να λύνει σύγχρονα παγκόσμια προβλήματα με όποιο τρόπο μπορεί, σκέφτεται παγκόσμια και δρα σε τοπικό επίπεδο αντιμαχόμενος την ανισότητα και την αδικία. Γενικά, η ιδέα ενός πολίτη του κόσμου ξεφεύγει από τα τοπικά και εθνικά σύνορα, συμπεριλαμβάνοντας νέα δικαιώματα και ευθύνες και έναν αυτοπροσδιορισμό με παγκόσμιες διαστάσεις. Είναι ένας συνδυασμός σκέψης και πράξης που εμπεριέχει ενεργό δράση με στόχο τη θετική αλλαγή του κόσμου²⁶.

Η σύνδεση μεταξύ της ιδέας του πολίτη, του εθνικού κράτους και της πολιτικής δύναμης έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση μετά την άνοδο παγκοσμίως πολιτικών θεσμών, το αίτημα για τοπικές περιφερειακές και γλωσσικές ελευθερίες και της αυξανόμενης σχέσης ανάμεσα στην ταυτότητα, τον τρόπο ζωής και τις πολιτικές αξίες. Αυτό το πλαίσιο ποικιλοτρόπως έχει επηρεάσει τα προγράμματα σπουδών, όπου στα αναπτυσσόμενα δημοκρατικά κράτη, τα οποία κατά βάση είναι πολυπολιτισμικά, έχουν έναν «ουδέτερο» χαρακτήρα²⁷. Ο πολίτης, πλέον, πέρα από την ενεργό και δημοκρατική δράση, πρέπει να εξοπλίζεται με ικανότητες που είναι απαραίτητες για να ζήσει μέσα σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο. Έναν τέτοιο πολίτη, λοιπόν, πρέπει να τον χαρακτηρίζουν η αυτάρκεια, η οικονομική ενημέρωση και ανεξαρτησία από το δημόσιο ταμείο²⁸.

Μέσω της αγωγής του παγκόσμιου πολίτη μπορούν να προωθηθούν τρεις τύποι πολιτών: Ο «προσωπικά υπεύθυνος πολίτης», ο οποίος υπακούει στους νόμους, πληρώνει φόρους και ανακυκλώνει, ο «συμμετέχων πολίτης», ο οποίος είναι ενεργός διοργανώνοντας εκδηλώσεις που βοηθούν άλλους και ο «πολίτης που οδηγείται από τη δικαιοσύνη», ο οποίος εξετάζει σε βάθος τα θέματα, ώστε να ανακαλύψει την αδικία και να την αντιμετωπίσει²⁹. Αυτό το είδος αγωγής, επίσης, παρέχει γνώσεις για παγκόσμια θέματα, διεθνείς θεσμούς και συστήματα και είναι προσαρμοσμένη για τη σχολική τάξη. Μέσω δραστηριοτήτων οι μαθητές αναπτύσσουν σχετικές ικανότητες, αξίες και συμπεριφορές, οι οποίες εγγυώνται την ανάληψη από τον μαθητή του ρόλου του «παγκόσμιου πολίτη» όταν θα είναι ενήλικος³⁰.

Στο πλαίσιο διδασκαλίας υπάρχουν τρεις κυρίαρχες κατευθύνσεις: η νεοφιλελεύθερη, η οποία είναι υπέρ μίας παγκόσμιας ελεύθερης αγοράς, που προετοιμάζει πολίτες ικανούς να συμμετέχουν στο οικονομικό σύστημα και οργανώνεται από τον καπιταλισμό και τις εξελίξεις

²⁴ Martin Haigh, ό.π., σ.427 – 440.

²⁵ John Annette, «Active learning for active citizenship», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (2), 2007, σ. 149 –160.

²⁶ Alireza Asgharzadeh & Zabedia Nazim, «The Enlightenment conceptions of pedagogy and global citizenship education: A Canadian case study », *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 13 (2), 2018, σ. 163 –176.

²⁷ Neil Hopkins & Will Coster, «The Levellers, political literacy and contemporary Citizenship education in England», *Education, Citizenship and Social Justice*, 2018, σ. 1 –14.

²⁸ Alexy Buck & Brigitte Geisel, ό.π., σ. 225 –243.

²⁹ Eleanor J Brown, «Practitioner perspectives on learning for social change through non-formal global citizenship education», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 13 (1), 2018, σ. 81 –97.

³⁰ Lorna Bourke et al, «Global citizens: Who are they? », *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7 (2), 2012, σ. 161 –174.

της τεχνολογίας. Έπειτα η ριζοσπαστική, η οποία εντοπίζει τις αδικίες και τις ανισότητες της νεοφιλελεύθερης και έχει ως ηθικό χρέος να τις αντιμετωπίσει. Τέλος, προτείνεται μία τρίτη εκδοχή μετασχηματισμού σύμφωνα με την οποία, εντός της παγκοσμιοποίησης εντοπίζονται γραμμές, πολιτιστικές, κοινωνικές, περιβαλλοντικές, πολιτικές και οικονομικές και ο παγκόσμιος πολίτης νιώθει συνδεδεμένος με ανθρώπους και γεγονότα πέρα από τα εθνικά σύνορα.

Σύμφωνα με κείμενα της UNESCO 'Global Citizenship Education: Topics and learning objectives' (UNESCO, 2015) η αγωγή ενός πολίτη του κόσμου δεν αποτελεί ένα νομικό στάτους αλλά, περισσότερο, μία αίσθηση του ανήκειν σε μία ευρύτερη κοινότητα, όπου συνδέεται το τοπικό με το παγκόσμιο και το εθνικό με το διεθνές, με σεβασμό στην διαφορετικότητα και τον πλουραλισμό³¹.

Η εκπαίδευση για παγκόσμια αγωγή του πολίτη δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα ήθη, τις συμπεριφορές και τις στάσεις παρά στην οικονομία. Προετοιμάζει το άτομο να είναι κοσμοπολίτικο, ανεκτικό στον πλουραλισμό, να αντιλαμβάνεται τις παγκόσμιες οικονομικές πολιτικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές διεργασίες, για έναν κόσμο πολυπολιτισμικό, περιβαλλοντικά ευαίσθητο και αλληλεξαρτώμενο³².

Τα απαραίτητα εφόδια για τον πολίτη του κράτους και του κόσμου

Για να ενσταλάξει ένα σύστημα εκπαίδευσης το στοιχείο της συμμετοχής στους μαθητές, πρέπει να είναι καλοσχεδιασμένο και να εγγυάται πως η γνώση, οι ικανότητες και οι αξίες συνδέονται με την αγωγή του πολίτη. Μέσω της ενεργού συμμετοχής των πολιτών ενισχύεται η κοινωνική συνοχή, καθώς το κοινωνικό κεφάλαιο συνδέεται στενά. Μέσω της σύνδεσης του σχολείου και της κοινωνίας, εμπλέκονται μαθητές από διάφορα κοινωνικά πλαίσια στα κοινά, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ικανοτήτων σχετικών με την ιδιότητα του πολίτη, κοινού αξιακού συστήματος και στόχων³³.

Πρέπει τα προγράμματα σπουδών να επενδύουν περισσότερο στην αγωγή του πολίτη και τη μάθηση υπηρεσιών, ώστε να γίνει στενότερη η σχέση με την ευρύτερη κοινωνία. Για αυτό τον λόγο αυτό το είδος εκπαίδευσης πρέπει να γίνει πολιτικό και να έχει μακροχρόνια διάρκεια. Επιπλέον, πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν οι προηγούμενες εμπειρίες των μαθητών και του εντοπισμού εκείνων οι οποίοι έχουν περισσότερες πιθανότητες να συμμετέχουν. Απαραίτητο κρίνεται αυτή η διαδικασία να παρέχεται από εξειδικευμένους μέντορες οι οποίοι θα είναι καθοδηγητές, αλλά θα προγραμματίζουν και μελλοντικές δράσεις. Τέλος, η εκπαίδευση θα πρέπει να πάει σε βάθος ώστε οι συμμετέχοντες να κατανοήσουν πλήρως τις ζωές των συνανθρώπων τους, ενώ πρέπει να επιβραβεύονται οι προσπάθειες τακτικά³⁴.

Δεν είναι απαραίτητο οι δραστηριότητες και οι στόχοι της αγωγής του πολίτη να έχουν εμφανώς πολιτικό χαρακτήρα. Πρέπει, όμως, να γίνει κατανοητό πως η δημοκρατία πηγάζει από τη συνύπαρξη των ανθρώπων, την επίλυση προβλημάτων και την ανάληψη δράσεων. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη τα θεμέλια της εκπαίδευσης για τη δημοκρατία εδράζονται στην εμπειρία της συνύπαρξης και της ουσιαδούς συζήτησης. Το ζητούμενο σε αυτό το είδος εκπαίδευσης είναι να διασφαλίσει, πως υπάρχει πολιτική διάσταση σε ορισμένες εμπειρίες, ώστε οι νέοι να αντιλαμβάνονται κριτικά την έννοια του πολίτη³⁵.

Ιδανικό θεωρείται το δημοκρατικό (republican) μοντέλο της αγωγής του πολίτη. Σύμφωνα με αυτό, η υπευθυνότητα γίνεται βασικό στοιχείο και διασφαλίζει πως όλοι έχουν γνώση και τις ικανότητες να κατανοήσουν, να δεθούν και να προκαλέσουν τα θεμέλια της

³¹ Elena Vander & Dussen Toukan, «Educating citizens of 'the global': Mapping textual constructs of UNESCO's global citizenship education 2012–2015», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 13 (1), 2018, σ. 51 –64.

³² Martin Haigh, ό.π., σ. 427 – 440.

³³ Alan McMurray & Ulrike Niens, ό.π., σ. 207 –221.

³⁴ Lorna Bourke et al, ό.π., σ. 161 –174.

³⁵ Lee Jerome, ό.π., σ. 59 –70.

δημοκρατικής κοινωνίας, της πολιτικής, της οικονομίας και του νόμου, με επίγνωση της ποικιλίας εντός των φιλελεύθερων κρατών.

Στον ακαδημαϊκό χώρο κυρίαρχες είναι οι ιδεολογίες των «μετα-εθνικιστών» (post-nationalists) και των φιλελεύθερων εθνικιστών. Για τους πρώτους, τη θέση του εθνικισμού πρέπει να πάρει ο «συνταγματικός πατριωτισμός» (constitutional patriotism), ο οποίος αποτελεί υπερχείλιση για τις δημοκρατικές διαδικασίες. Οι δεύτεροι πιστεύουν πως δεν μπορεί να χτιστεί ενότητα και εμπιστοσύνη εντός ενός κράτους αν λείπουν κοινοί δεσμοί με τον λαό. Σύμφωνα με τον Kymlicka η αλληλεγγύη μπορεί να επιτευχθεί ανάμεσα στους πολίτες αν αυτοί δεσμεύονται και τιμούν τους εθνικούς θεσμούς, μία κοινή γλώσσα και μία εθνική ταυτότητα. Μαζί με αυτά πρέπει να υπολογίζονται και οι πολύπλευρες ταυτότητες εντός της κοινωνίας, καθώς το κράτος δεν κινδυνεύει από την ποικιλία εθνοτήτων, αλλά από τα αποκλίνοντα συστήματα αξιών. Για αυτόν τον λόγο δεν αρκούν μόνο τα μαθήματα. Απαραίτητη θεωρείται η καλλιέργεια δεξιοτήτων ορθολογικής έρευνας και συζήτησης. Με αυτές τις ικανότητες οι πολίτες κατανοούν το σύστημα και έχουν τη δυνατότητα να το αλλάξουν. Το εκάστοτε σχολικό περιβάλλον επηρεάζει αυτή τη διαδικασία, η οποία έχει διαφορές ανάμεσα σε μαθητές διαφορετικών σχολικών μονάδων. Ένα τέτοιο είδος εκπαίδευσης για να έχει βάθος πρέπει να δημιουργείται με τη συνεργασία κράτους – σχολείου, παρέχοντας πρόσβαση σε όλους³⁶.

Στο ερώτημα για το πώς η αγωγή του πολίτη θα μεταδίδει τις αξίες της εκάστοτε κοινωνίας, ενώ παράλληλα θα σέβεται τη διαφορετικότητα και τις προσωπικές ελευθερίες, η απάντηση εξαρτάται από την ύπαρξη αντιμαχόμενων ιδεών, τον χρόνο και το πλαίσιο. Σε κάθε κοινωνία οι αρχές της ουδετερότητας και της αντικειμενικότητας χρησιμοποιούνται για τη στήριξη ιδεών, όχι μόνο από ακαδημαϊκούς, αλλά και από πολιτικούς και τον λαό. Η ιδέα της ουδετερότητας στον χώρο της εκπαίδευσης συνδέεται άμεσα με την πολιτική και την κοινωνική κατάσταση κάθε κοινωνίας. Έτσι, ιδέες όπως πολιτικές ελευθερίες, νομοθεσία ή σχέσεις κράτους – εκκλησίας λειτουργούν ως μέσα διατήρησης της συνύπαρξης των μελών μιας κοινωνίας³⁷.

Παρά τις διαφορές τους, αποτελεί κοινό τόπο για τους φιλελεύθερους, τους μετριοπαθείς και τους συντηρητικούς, πως τα σχολεία πρέπει να ενθαρρύνουν την ανοχή, το ανοιχτό πνεύμα, την ενασχόληση με αμφιλεγόμενα θέματα και την ανάπτυξη κατανόησης στις διαφορετικές κουλτούρες. Ακαδημαϊκοί πιστεύουν πως η εθνική ταυτότητα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί μέσω του ιστορικού κανόνα, ο οποίος θα λειτουργεί περισσότερο ως μία συμβουλή για τους δασκάλους και όχι ως φόβος στον «άλλο», μέσω της παρουσίασης πολλαπλών ιστοριών τις οποίες θα αξιολογούν οι μαθητές³⁸.

Οι μαθητές για να γίνουν καλοί πολίτες πρέπει να έρθουν σε επαφή και να μάθουν ηθικές αξίες. Για να γίνει αυτό, απαραίτητο κρίνεται ένα ασφαλές σχολικό περιβάλλον, όπου τα παιδιά θα εξερευνήσουν αυτές τις αξίες, θα τις κατανοήσουν και, αργότερα, θα τις εφαρμόσουν. Η διδασκαλία ηθικών αξιών στοχεύει στην ανάπτυξη ηθικής συνειδητοποίησης, συλλογιστικής, κατανόησης και ανάλογης συμπεριφοράς. Οι ηθικές αξίες διακρίνονται σε: γνωστικές, συναισθηματικές και πολιτισμικές. Είναι, βέβαια, σημαντικό οι δάσκαλοι να ακούν και να σέβονται τη φωνή κάθε μαθητή και, παράλληλα, να εξετάζουν κριτικά τη μεταξύ τους σχέση³⁹.

Ιδανικά όπως ο πατριωτισμός, η υπευθυνότητα για την οικογένεια και την κοινωνία και οι κοινωνικές δεξιότητες είναι λειτουργικά όχι μόνο σε πλαίσιο δημοκρατίας, αλλά σε οποιοδήποτε άλλο πολιτικό σύστημα. Ωστόσο, εντός ενός δημοκρατικού πλαισίου, καλός πολίτης θεωρείται αυτός που ασχολείται με τα πολιτικά δρώμενα, ενώ αποδέχεται τις αξίες και τις απόψεις των άλλων. Παθητικοί και απάθειες πολίτες αποτελούν χαρακτηριστικό αδύναμων δημοκρατιών. Βασικό στοιχείο για την ενεργοποίηση των πολιτών αποτελεί η υποστήριξη από

³⁶ Jonathan Birdwell et al, ό.π., σ. 149 –160.

³⁷ Mikael Sundström & Christian Fernández, ό.π, σ. 103 –117.

³⁸ Frans H. Doppen, «Citizenship education and the Dutch national identity debate», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 5 (2), 2010, σ. 131 –143.

³⁹ Eva Johansson et al, «Practices for teaching moral values in the early years: a call for a pedagogy of participation», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 6 (2), 2011, σ. 109 –124.

το ίδιο το πολιτικό σύστημα, η οποία υποστήριξη εξασφαλίζει τη συμμετοχή τους και την πίστη στα ιδανικά της εκάστοτε κοινωνίας⁴⁰.

Η διδασκαλία της θρησκείας στο πλαίσιο της αγωγής του πολίτη πρέπει να αντιμετωπίζει την ποικιλία πολιτισμών και των θρησκειών και να σέβεται τα διαφορετικά υπόβαθρα των μαθητών. Ακολούθως οι θρησκείες δεν πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν ως κληρονομιά του παρελθόντος, αλλά είναι αναγκαίο να γίνει αντιληπτή η σύνδεση της θρησκευτικής και πολιτισμικής ποικιλίας των σημερινών μαθητών και πως μεγαλύτερη σημασία έχει ο σεβασμός στις πολιτισμικές παρά στις θρησκευτικές διαφορές και, τελικά, ο ειλικρινής σεβασμός που βασίζεται στη γνώση. Πάνω απ' όλα η διδασκαλία της θρησκείας στοχεύει στην κατανόηση μίας συγκεκριμένης γλώσσας και των συμβολισμών της, στο να φέρνει τους νέους σε επαφή με την πολιτισμική τους κληρονομιά και να τους δίνει την ικανότητα να κατανοήσουν τον ρόλο της θρησκείας στον σύγχρονο κόσμο. Ακόμη, η θρησκεία στο σχολείο πρέπει να προσεγγίζεται κριτικά ώστε να μελετηθεί η ανάπτυξη των χαρακτηριστικών της ανά τους αιώνες. Ο τελικός σκοπός είναι η ενστάλαξη ηθικών αρχών στο πλαίσιο της δημιουργίας πολιτών⁴¹.

Η εκπαίδευση δεν πρέπει να προετοιμάζει τους μαθητές να γίνουν καταναλωτές, καθώς υπάρχει κίνδυνος διαταραχής της κοινωνικής συνοχής. Για να συμμετέχει κάποιος σε όσα συμβαίνουν στην κοινωνία χρειάζεται όχι μόνο καλές προθέσεις και αφοσίωση στη δημοκρατική συμμετοχή και την κοινωνική δικαιοσύνη, αλλά πρέπει να γίνει αντιληπτή η δυναμική ανάμεσα στην κοινότητα και τους κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς φορείς. Η ιδιότητα του πολίτη απαιτεί συνεχή αδιάλειπτη ενεργή συμμετοχή. Στόχος αυτής της εκπαίδευσης πρέπει να αποτελέσει η ανακατασκευή της δημόσιας σφαίρας ενάντια στις λογικές της αγοράς και του καπιταλισμού⁴². Για να ξεφύγουν οι μαθητές από τον ατομικιστικό και καταναλωτικό χαρακτήρα της έννοιας του πολίτη, πρέπει να αποκτήσουν συναισθηματικό γραμματισμό, διαπολιτισμική κατανόηση, ενεργό δράση, μάθηση μέσω εμπειρίας και μία καινοτόμο μορφή πολιτικής μάθησης⁴³.

Αποτελεί γενική πεποίθηση πως η αγωγή του πολίτη πρέπει να επικεντρωθεί στο να εξοπλίσει τους μαθητές με γνώση και κατανόηση για τα παγκόσμια προβλήματα, ικανότητες, αξίες και συμπεριφορές για δράση που οδηγεί στην αλλαγή, ενώ, παράλληλα, μέσω διαλόγου και έρευνας, να μάθουν να εξετάζουν κριτικά κάθε είδος γνώσης που λαμβάνουν, κατανοώντας την ύπαρξη πολλαπλών οπτικών για κάθε θέμα⁴⁴. Σύμφωνα με τον Crick πρέπει να υπάρχει μία ιδέα του «κοινού καλού» το οποίο θα αποτελέσει τη διαδικασία πρακτικής συμφιλίωσης των ενδιαφερόντων των διαφορετικών ομάδων μίας κοινωνίας. Μία περιεκτική και συμμετοχική ιθαγένεια χρειάζεται για να αναπτυχθεί ενεργή επικοινωνία και επίλυση προβλημάτων⁴⁵.

Η εισαγωγή δημοφιλών μέσων στα προγράμματα σπουδών, όπως είναι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αποτελεί αποτελεσματικό τρόπο για την ενασχόληση των μαθητών με τα ζητήματα της κοινωνίας. Η σύνδεση των μέσων αυτών με την ιδιότητα του πολίτη είναι πρακτική και διανοητική. Οι μαθητές προβληματίζονται και επεκτείνουν τον τρόπο με τον οποίο εκφράζονται, ενώ αποκτούν αντίστοιχες ικανότητες οι οποίες σχετίζονται με την ιδιότητα του ενεργού πολίτη⁴⁶.

Θετικά αποτελέσματα από αυτό το είδος εκπαίδευσης αποτελούν η μείωση του κενού ανάμεσα στην κοινότητα και το σχολείο, αλλά και η μεταβολή της αρνητικής εικόνας η οποία κυριαρχεί για τους εφήβους, που τους θέλει απαθείς με όσα συμβαίνουν στην κοινωνία⁴⁷.

⁴⁰ Alexy Buck & Brigitte Geisel, ό.π., σ. 225 –243.

⁴¹ Isabelle Saint-Martin, «Teaching about religions and education in citizenship in France», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 8 (2), 2010, σ. 151 –164.

⁴² Myriam N. Torres, ό.π., 191–205.

⁴³ John Annette, ό.π., σ. 149 –160.

⁴⁴ Alireza Asgharzadeh & Zabedia Nazim, ό.π., σ. 163 –176.

⁴⁵ Dina Kiwan, ό.π., σ. 223 –235.

⁴⁶ Susan Ferguson & Wilfrid Laurier, «Classroom contradictions: Popular media in Ontario schools' literacy and citizenship education policies», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 6 (2), 2011, σ. 137 – 151.

⁴⁷ Dean Garratt & Heather Piper, «Citizenship education and philosophical enquiry: Putting thinking back into practice», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7 (1), 2011, σ. 71 – 84.

Μελέτες έχουν δείξει πως άτομα, ομάδες και οργανισμοί μπορούν να υποστηριχτούν μέσω κοινοτικών προγραμμάτων επιμόρφωσης που απευθύνονται σε ενήλικες, αναπτύσσοντας έτσι γνώσεις και ικανότητες οι οποίες εμπλέκουν τους πολίτες ενεργά σε τοπικό και όχι μόνο επίπεδο.⁴⁸

Επίλογος

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω στοιχεία, γίνεται κατανοητό ότι η εποχή αυτή απαιτεί ένα εθνικό κράτος, το οποίο προκειμένου να εξασφαλίσει τα συμφέροντα του, θα διαθέτει την ικανότητα να κατανοεί τα νέα προβλήματα που γεννιούνται, να είναι σε άμεση αλληλεξάρτηση με την κοινωνία για να δώσει εναλλακτικές λύσεις και να εφαρμόσει τελικά την καλύτερη. Αν το κράτος δεν μπορέσει ν' ανταποκριθεί σ' αυτήν τη νέα κατάσταση θα γίνει θύμα της παγκοσμιοποίησης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το κράτος χρειάζεται να παρέχει τα απαραίτητα εκείνα εκπαιδευτικά εφόδια τα οποία θα καταστήσουν τους πολίτες ικανούς να συμμετάσχουν ενεργά στα τοπικά, εθνικά και διεθνή δρώμενα. Το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα είναι αναγκαίο να μεταλαμπαδεύει σε κάθε μαθητευόμενο τις εθνικές παραδόσεις, αξίες και αρχές. Μια σφαιρική παιδεία με τα στοιχεία εκείνα που διαμορφώνουν μια σαφή και διακριτή εθνική ταυτότητα αλλά παράλληλα δημιουργούν σεβασμό, κατανόηση και ανεκτική διάθεση έναντι του διαφορετικού με σκοπό την ειρηνική συνύπαρξη των εθνών και την αμοιβαία αλληλοεκτίμηση. Είναι πολύ σημαντικό να αντιληφθεί κανείς ότι ο σύγχρονος πολίτης του κράτους είναι αναγκαίο να φέρεται παράλληλα και ως πολίτης του κόσμου, προκειμένου να ανελιχθεί στο σημερινό ασαφές και ρευστό περιβάλλον. Έτσι, αυτή η μεταβολή των κοινωνιών και η ποικιλία ταυτοτήτων εντός τους, ωθούν σε μια πολυδιάστατη αγωγή του πολίτη η οποία ενθαρρύνει την ενεργό δράση στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, για την εξάλειψη των διαφορών και τη δημιουργία κοινών στόχων για όλα τα μέλη της κοινωνίας. Οι σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες έχουν ανανεώσει το ενδιαφέρον για το αντικείμενο, καθώς αποτελεί παράγοντα διατήρησης της δημοκρατίας και της εθνικής συνοχής και χρήσιμο εργαλείο για την τιθάσευση ισχυρών πιέσεων που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση. Τέλος, η αγωγή του πολίτη μπορεί να προσφέρει το πλαίσιο εκείνο εντός του οποίου θα αποτρέπονται οι μαθητές και οι νέοι γενικότερα από το να μετατραπούν σε καταναλωτές με μιμητική διάθεση, εκτεθειμένοι στις επιδράσεις ξένων πολιτισμών, οικονομιών. Έτσι χρειάζεται μία καινοτόμος μορφή πολιτικής μάθησης, η οποία θα λειτουργεί ως ασπίδα στους σκοπούς των αγορών και θεματοφύλακας της εθνικής ταυτότητας.

Τα λόγια του Αριστοτέλη, «Αυτοί που μελέτησαν προσεκτικά τον τρόπο διακυβέρνησης των ανθρώπων, πρέπει να έχουν πεισθεί ότι η τύχη των εθνών εξαρτάται από την εκπαίδευση των νέων», έρχονται να ενισχύσουν τις παραπάνω θέσεις, μέσω της ανάδειξης της αποδοτικής εκπαίδευσης των νέων σε ασφαλή οδό προς την διατήρηση της μορφολογίας του έθνους καθώς και την επίτευξη των εθνικών στόχων.

Βιβλιογραφία

John Annette, «Active learning for active citizenship», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (2), 2007, σ. 149 –160.

⁴⁸ Marjorie Mayo et al, «Learning global citizenship? Exploring connections between the local and the global», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (2), 2011, σ. 161 –175.

Alireza Asgharzadeh & Zabedia Nazim, «The Enlightenment conceptions of pedagogy and global citizenship education: A Canadian case study », *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 13 (2), 2018, σ. 163 –176.

Tanya Basok et al, «Citizenship, Human Rights, and Social Justice», *Citizenship Studies*, Τόμος 10 (3), 2006, σ. 267–273.

Jonathan Birdwell et al, «Active citizenship, education and service learning», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4(2), 2009, σ. 149 –160.

Lorna Bourke et al, «Global citizens: Who are they? », *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7 (2), 2012, σ. 161 –174.

Eleanor J Brown, «Practitioner perspectives on learning for social change through non-formal global citizenship education», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 13 (1), 2018, σ. 81 –97.

Alexy Buck & Brigitte Geisel, «The education ideal of the democratic citizen in Germany Challenges and changing trends», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (3), 2009, σ. 225 –243.

Frans H. Doppen, «Citizenship education and the Dutch national identity debate», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 5 (2), 2010, σ. 131 –143.

Andrew Dunn et al, «New Labour, communitarianism and citizenship education in England and Wales», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 6 (2), 2011, σ. 169 –179.

Susan Ferguson & Wilfrid Laurier, «Classroom contradictions: Popular media in Ontario schools' literacy and citizenship education policies», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 6 (2), 2011, σ. 137 –151.

Dean Garratt & Heather Piper, «Citizenship education and philosophical enquiry: Putting thinking back into practice», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7 (1), 2011, σ. 71 –84.

Martin Haigh, «Internationalisation, planetary citizenship and Higher Education Inc», *Compare*, Τόμος 4, 2008, σ. 427 –440.

Neil Hopkins & Will Coster, «The Levellers, political literacy and contemporary Citizenship education in England», *Education, Citizenship and Social Justice*, 2018, σ. 1 –14.

Lee Jerome, «Service learning and active citizenship education in England», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7(1), 2011, σ. 59 –70.

Eva Johansson et al, «Practices for teaching moral values in the early years: a call for a pedagogy of participation», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 6 (2), 2011, σ. 109 –124.

Dina Kiwan, «Uneasy relationships? conceptions of 'citizenship', 'democracy' and 'diversity' in the English citizenship education policymaking process», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 2 (3), 2007, σ. 223 –235.

Marjorie Mayo et al, «Exploring connections between the local and the global», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (2), 2009, σ. 161 –175.

Marjorie Mayo et al, «Learning global citizenship? Exploring connections between the local and the global», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 4 (2), 2011, σ. 161 –175.

Alan McMurray & Ulrike Niens, «Building bridging social capital in a divided society: The role of participatory citizenship education», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 7 (2), 2012, σ. 207 –221.

Isabelle Saint-Martin, «Teaching about religions and education in citizenship in France», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 8 (2), 2010, σ. 151 –164.

John Saltmarsh, «Education for Critical Citizenship: John Dewey's Contribution to the Pedagogy of Community Service Learning», *Michigan Journal of Community Service Learning*, 1996, σ. 13 - 21

Jill Steans & Lloyd Pettiford (with THOMAS DIEZ), «Εισαγωγή στη θεωρία των διεθνών σχέσεων», κεφ.2 , Εκδόσεις Τουρίκη, Αθήνα, 2001-2005

Mikael Sundström & Christian Fernández, «Citizenship education and diversity in liberal societies: Theory and policy in a comparative perspective», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 8 (2), 2013, σ. 103 –117.

Myriam N. Torres, «Challenges in engaging communities in bottom-up literacies for democratic citizenship», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 5(3), 2010, 191–205.

Elena Vander & Dussen Toukan, «Educating citizens of 'the global': Mapping textual constructs of UNESCO's global citizenship education 2012–2015», *Education, Citizenship and Social Justice*, Τόμος 13 (1), 2018, σ. 51 –64.

Θουκυδίδης, Ιστορίαι, Μετάφραση Ελ. Βενιζέλου, ΒΙΒΛΙΟΝ Ε' (Έτος 16ον: 416-415), κεφ. 7ο , «Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν κατά της Μήλου, την οποίαν και καταλαμβάνουν»,

Νικόλαος Α. Λιάμπας, «Παγκοσμιοποίηση και Έθνος – Κράτος Ανάλυση της παγκοσμιοποίησης αν αποτελεί συστημικό φαινόμενο και κατά πόσο ωφελεί το έθνος – κράτος», Κεφ. 11, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2014

Μιχάλης Σωλάκης, Η Ευρώπη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών., Κεφ. 5.3 , Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, ΜΠΣ «ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ», Θεσσαλονίκη, 2015

Βασίλειος Πεσμαζόγλου, «Παγκοσμιοποίηση και κρατικές πολιτικές των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών τον 21ο αιώνα», Κεφ 10ο, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015 (Διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο: repository.kallipos.gr)

Βικτώρια Στεργίου, «ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ. ΠΩΣ Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΕΠΗΡΕΑΖΕΙ ΚΑΙ ΕΠΗΡΕΑΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ», κεφ. 10ο , Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, 2017

Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος, «Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο», Κεφ. 2 , Εκδόσεις Σακκουλα, Αθήνα, 2006

Αμαλία Α. Υφαντή, Παγκοσμιοποίηση και Εκπαίδευση, Διερεύνηση μιας Συνύπαρξης, 20ο διεθνές συνέδριο – «Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα, θέματα συγκριτικής παιδαγωγικής», Πάτρα, 2002, πρακτικά συνεδρίου (διαθέσιμο επίσης στο διαδίκτυο σε: http://www.pee.gr/wp-content/uploads/praktika_synedrion_files/pr_syn/s_nay/c/1/yfanti.htm, όπως ανεγνώσθη στις 31/8/2018 την ώρα 6:13 μμ)